

2. Adambaeva T. «Qaraqalpaq sovet muzıkasınıń tariyxınan». – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
3. Allanazarov D. «Qaraqalpaq sazları» (duwtar). -Nókis: «Bilim», 2004.
4. Allanazarov D. «Qaraqalpaq milliy alamoynaq duwtar sazandeshiligi sabaqlıqları». «Gafur Gulom», 2013.
5. Allanazarov D. «Qaraqalpaq ırǵaqları». «Gafur Gulom» baspası 2019.
6. Allanazarov D. «Qosıq aytsam». Gafur Gulom baspası 2019.
7. Qaraqalpaqstan teleradio kompaniyasınıń arxiv materialları.
8. Tilewmuratov G. úy arxiviniń materialları.

REZYUME. Ushbu maqolada qaraqalpaq milliy cholg'ı musiqasiga xos bo'lgan Alamoynak dutorlari haqida so'z boradi. Jumladan, maqolada melismalar kabi nafis notalar, mordentlar va ularning turli kenja turlari haqida so'z yuritiladi, shu bilan birga, ularni alamoynak dutorida bajarish usullari batafsil va malakali bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приводится информация о мелизмах присущих Каракалпакской национальной инструментальной музыке для «аламойнак дуўтар». Например речь идёт о мелизмах как форшлагаи, морденты и их разнообразных подвидах, вместе с тем подробно и грамотно описывается методы их исполнения на аламойнак дуўтапе.

SUMMARY. This article presents information about the melodies inherent in the Karakalpak national instrumental music for alamoynak duutar. For example, we are talking about melismas like grace notes, mordent and their various subspecies, but at the same time, methods for their execution on the Alamoynak duwtar are described in detail and competently.

TYUTORLIQ ISKERLIGINIŲ ÁYYEMGI RIMGE KIRIP KELIWI HÁM RAWAJLANIW TÁRIYXI

N.Q.Begaliyev – tayansh doktorant

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: tyutor, konsepsiya, ta'lim, universitet, pedagog, Antik davr, faylasuf, akademiya, mantig logika, ritorika, politika, ellinizm, imperiya.

Ключевые слова: тьютор, концепция, образование, университет, педагог, Античное время, философ, академия, логика, риторика, политика, эллинизм, империя.

Key words: tutor, conception, education, university, pedagogue, Antique time, philosopher, academy, logic, rhetoric, politics, hellenism, empire.

Tyutorlıq úlken táriyxqa iye kásip bolıp bul tárbiyalıq konsepsiya waqıt ótiwi menen túrli mámleketlerde túrli kórinisler menen ózgerip barǵan. Úliwma aytqanda tyutorlıq bir yamasa bir neshe oqıwshılardıń baqlawshısı bolıp, olar oqıwshılardı mektepte, universitette hám tiykarınan sabaqtan bos waqıtların mazmunlı ótkeriw, olardı jetik insan etip tárbiyalaw hám olardıń jeke shaxs sıpatında rawajlanıwına juwapker kásip iyesi bolıp qalıplesiwinde tárbiyalawshı shaxs bolıp esaplanadı. Tyutorlıq iskerligi úlken tariyxqa iye bolıp, hár túrli atamalar menen atalıp keling. XII ásirge kelip ǵana Anglo-sakson universitetlerinde iskerlik kásip sıpatında engizilgen. Tyutorlıq tálim prosessine rásmiy emes hám strukturasız túrde kirgen bolıp, onıń tariyxı qalamámleketler payda bolǵan dáwirlerge barıp taqaladı. Áyyemgi dáwirde tyutorlıq xızmeti rásmiy tárizde bolmay onıń tiykarǵı maqseti oqıwshılardıń pán kónlikpesin qalıplestiriw xızmetin atqarıp, tálim beriw prosesi menen birge alıp barılǵan. Iskerlik túrli mámleketlerde hár qıylı atamalar menen atalǵan bolıp, misal sıpatında Áyyemgi Gresiyada pedagog dep atalǵan bolsa, Áyyemgi Rimde latin tilinen kirip kelgen “tutor” ataması menen atalǵan bolıp, olar óziniń atqaratın xızmetine qaray otırıp bir qansha toparlarǵa bólingen [1:4].

B.e.sh. VIII ásirde Rim qalasınıń payda bolıwı hám onıń rawajlanıp barıwı, waqıt ótip dúnyada qúdiretli miperiyanıń payda bolıwına sebepti boldı. B.e.sh. III ásirde Respublika dáwrinen baslap imperiya dáwrine shekem Rim aristokratları ushın óz balaların jeke tárbiyashı arqalı oqıtıw ápiwayı nárese sıpatında qaralǵan. Hátte, Ellinistik mámleketlerdi basıp alıǵannan sońda (b.e.sh. 146) jeke tárbiyashı bala tárbiyasında úlken roldi atqarǵan. Kvintillian Kishi Pliniydiń jazıp qaldırǵan dereklerinde de jeke tárbiyashınıń eramızdın II ásriniń baslarına shekem óz abıroynı joytpaǵanlıǵın kórsetedi [2:266].

Áyyemgi Rimde bunday jeke tárbiyashılardı latin tilindegi “tutela” (tyutor) ataması menen atalǵan bolıp, ol “qorǵawshı” mánisin ańlatqan[3]. Tutela ustazǵa qaraǵanda keńrek túsiniq bolǵan bolıp, Rim nızamlarına kóre jetim qalǵan balanıń jeke mülki tutelaǵa tapsırılǵan. Soń imperator Mark Aurelio bul funkciyanı mámleket qadaǵalawına ótkeredi. Bul házirgi dáwirde mámleketimizdegi wásiylik hám qayırxomlıq haqqındaǵı nızamınıń Áyyemgi Rimde payda bolǵanlıǵın kórsetedi. Demek, bul dáwirde tyutorlar tek ǵana tálim hám tárbiya menen ǵana emes, al balalardıń wásiy hám qayırxomı bolǵan. Sonıń menen birge Áyyemgi Rimde 14 jastan 25

jasqa shekem jaslardı ádepsizlik hám hiylelen asıraw ushın olarǵa kurator biriktirilgen bolıp, olda bala tárbiyası ushın juwapker shaxs esaplanǵan. Hár bir áyel adam ata-anası yamasa kúyewi tárepinen tutelaǵa berilgen, biraq háyel adamlardıń jeke pikiri esapqa alınbaǵan [4:514]. Bul tariyxıy dereklerdegi maǵlıwmatlarǵa qarasaq eramızdan aldınǵı dáwirde Rimde bala tárbiyası ayrıqsha rol oynaǵanlıǵın bilip alsaq boladı.

Áyyemgi Rim shańaraǵı ushın tyutor úlken tásirge iye bolǵanlıǵı sebepli, Rimde uzaq waqıt dawamında bas tálim instituti sıpatında tyutorlıq qaralǵanlıǵın túsiniwimiz múmkin. Respublika dáwrinde kópshilik ata-analar óz balaların tutelalarǵa tapsırǵan. Tálim tiykarınan balalarda etikalıq fáziyletlerdi rawajlandırıw, tuwrı minez-qulqtı qalıplestiriw hám mámleket aldındaǵı sociallıq májbúriyatın túsindiriwge qaratılǵan. Áke hár bir perzent ushın úlgi bolǵan, biraq hár dáym birinshi tárbiyanı óz analarınan alǵan. Bala er jetkende oǵan óz ákesi oqıw, jazıw hám ápiwayı matematikanı úyretken. Er balalarǵa tiykarınan fizikalıq tárepten rawajlanıwına itibar berilgen bolsa, al qız balalardıń úy jumsların úyretiwge úlken itibar berilgen [5:13]. Er balalar 16-17 jasqa toǵanda olarǵa arnawlı “togo” kiyimi berilgen. Bunnan soń ata-analar óz balaların shańaraǵına jaqın bolǵan tyutor qolına bergen. Bala baqlawda astında Rimniń 12 keste nızamların yadlaǵan. Aristokratlardan bólek qatlamnıń balaları bolsa urıs qılıwdı yamasa diyqansılıqtı úyrengen. Jas oqıwshılardıń tálimiń sońǵı basqısı “tirocinium fori” dep atalǵan bolıp, bul basqış arqalı oqıwshılar ózleri rejlestirgen tarawları boyınsha huqıqtanıw yamasa siyasiy taraw boyınsha baǵdar alıp ketetuǵın tálim forması bolǵan [6:154].

Usı jerde bizler Áyyemgi Gretsia hám Rim tyutorlıq iskerligin analizley otırıp óz-ara parqtı kóriwimiz múmkin. Rimde ritorik argument Sokrat dialogiyasın sıǵıp shıǵardı. Olar tálimde tártpi, nızamlı usıldı qollap-quwatlawshı tálim modelin usınıs etti. Imperiyaǵa bolsa ámeliy kónlikpe hám pikirlewdi táminlewshı tálim forması kerek edi.

Rim Greeciyanı basıp alǵannan soń, greklerdiń tálim sisteması Rim imperiyasına tásir etpesten qalmadı. Shıǵıstan alıp keling kópshilik qullar rimliklerdiń shańaraǵına tyutor bolıp keldi. Olar balalarǵa oratorlıq óneri, filosofiya hám ádebiyattan sabaq bergen. Usınday qullardıń biri sıpatında b.e.sh. III ásirde jasap ótken Livius Andronikti ayıp ótsek boladı. Ayırım dereklerde jazılwinsha ol Rim konsulınıń balalarına tyutorlıq qılǵan

hám qábileti sebepli azatlıqqa shıǵarılǵan [5:20]. Ol oqıwshılardı Platon hám Aristoteldiń filosofiyasını hám ritorik mádeniyatı oqıtqan. B.e.sh. 250 jılǵa ol Gomerdiń Odisey dástanınıń latin tiline awdargan. Bul latin ádebiyatınıń baslanıwı bolıp, álbette onıń tiykarshısı tyutor bolǵan. Ol b.e.sh. 240 jılǵa latin tilindegi dáslepki piessa jarattı hám mámleket gimnin jazdı. Nátiyjede Andronik óz atın tariyxqa belgili tyutor hám alım sıpatında jazıp qaldırdı.

Rudiyalı Ennius da (b.e.sh. II ásir) tariyxta óz atın tyutor hám alım etip qaldırǵan. Olda Rimge qul sıpatında kelip, soń balalarǵa tálim berip baslaǵan. Ol greek tragdiyaların jazıw menen bir qatarda Rimli tanıqlı shańaraqta islep Sitsipion Afrikanskiy ge (b.e.sh. 234- b.e.sh. 183) tyutorlıq qılǵan. Andronik hám Enniusta Aleksandriyadaǵı tyutorlarday bir waqıtta ózinde tyutor sıpatında shayırlıq, alım hám aktyor bolıp xızmet islegen. Keyin ala bul tyutorlıq dástúrine aylandı.

Yuliy Sezardıń tyutori bolǵan Antonik Gnipo da ózinen aldınǵı tyutorlarlar qatarı hám tálim hám ilim menen shuǵıllanǵan. Ol tuwılǵan gezde shańaraq aǵzalarına kerek bolmaǵanlıǵı sebepli nabit bolıw ushın keń dalalıqqa taslap ketiledi. Biraq, ol qutqarılıp qalınıp, onı rimli shańaraq saqlap aladı. Ol jaslayınan latin hám greek tilin tereń úyrenip kúshli tyutor bolıp jetilisti. Ol latin tili analogiyasına dıqqat awdargan birinshi shaxs bolıp esaplanadı. Keyin bul isti hátte Sezardıń ózide dawam ettiredi. Sonıń menen birge Gnippo ritorikadan da sabaq bergен bolıp, hátte Ciceronda onıń sabaqlarına qatnasqan.

Dáslepki waqıtları grekler Rimge qul sıpatında alıp kelinip tyutorlıq qılǵan bolsa, waqıt ótiwi menen tyutorlıq dárámad tawıw derejine aylanıp kópshilik tyutorlar jaqsı dárámad hám úlken abıray tabıw ushın Rimge kele basladı. Hátte sol dáwirde eń ullı oyshılı dep atalǵan Posidonius da (b.e.sh. 135-b.e.sh. 51) Rimge kelip Tsitseron hám Pompeyge tyutorlıq qılǵan [7:112].

B.e.sh. I ásirde ortalarında mámlekette taxt ushın gúres háwij aladı. Impertor Avgust (b.e.sh. 30 – 14) dáwirde imperiya tiklenip mámlekette tinishlıq ornadı hám mámlekette tyutorlar sanı asıp, olarǵa bolǵan talap kúshyedı. Bul dáwirde de balalarǵa baslanǵısh tálim úyde berilgen. Álbette, ne ushın bul dáwirde tyutorlarǵa bolǵan talap kúsheygen degen soraw payda boldı. Bul boyınsha alım A.S.Willkins óziniń “Rim tálimi” shıǵarmasında bunıń sebebi sıpatında orta kishi klass balalarınıń tálim menen qamrap alınǵanlıǵın kórsetedi. Usı sebepli oqıwshılar sanı artıp, tyutorlarǵa bolǵan talap asadı. Biraq, eramızdıń dáslepki ásirlerinde ayırım dereklerge qaraǵanda mámleket tárepinen berilip atırǵan tálim keskin tómengenligin kóriwimiz múmkin. Hátte Rim imperatorı Mark Avreliy (121-180) mámleket tárepinen shólkemlestirilgen tálimdi

baqlap, bala tárbiyası ushın jeke tyutor ushın hesh qansha ǵárezjetti ayamaw kerekligin aytıp ótken [8:21]. Mámleket táliminiń tómengewi sebepli jeke tyutorǵa bolǵan talap kúshli boladı. Kópshilik greek tyutorlar dáslep shańaraq aǵzaları menen birge jasap júrip, olardıń úyinde sabaq berip balalardı tárbiyalanǵan bolsa, tyutorlarǵa bolǵan talaptıń artıwı olardı waqıt-waqıt menen kelip sabaq ótiwshi ustazǵa aylanǵan. Aldınǵı waqıtları tek ǵana bir shańaraqqa xızmet etiwshi tyutorlar endi bir neshe shańaraqlarǵa barıp xızmet ete baslaydı. Olardıń tiykarǵı kúndelik tártibinde greek hám latin tillerin oqıtıw, jáne de ritorika, filosofiya, súwretshilik hám sport sabaqlıqlarında kirgen. Olar jumısqa kiriwden aldın ata-ana menen sáwbetten ótgen hám ata-ana tyutordıń islew usılı, onıń aldınǵı tálim bergен jerleri haqqında sorawlar bergен. Eger birinshi ushırıswdan soń ata-anaǵa tyutor unasa, onnan soń eki ortada is haqı boyınsha kelisip óz isin baslaytuǵın bolǵan. Rim tyutori óz aylıǵı menen bir qatarda jaqsı islegenligi ushın hátteki arnawlı sawǵalarda alǵan. Egerde tyutor awırıp qalatuǵın bolsa, onı dawalaw ata-ananıń juwapkershiliginde bolǵan.

Belgili ritorik Markus Kvintilian (40-118) Rimde tálim beretuǵın tyutorlardı úsh toparǵa bólgen. Birinshi, balanıń 3 jasına shekem miyribiykelik qılıwshı tárbiyası. Ol balanı ayaqqa turıwına shekem tárbiyalap qarawshı shaxs bolǵan. Keyin, greek qulı yamasa pedagog kelip balaǵa ádep hám intellektual tálim berip, balaǵa jazıw hám oqıwdı úyretken. Eń sońǵısı bala 7 jasqa toǵanda ludus qa (baslawsh mektep) kirgen waqıtta onıń janında onı qorǵaytuǵın hám ádebi ushın juwap beretuǵın pedagog (eger bala aldın tyutor qolında tárbiyalanǵan bolsa). Ol sonıń menen birge balanıń oqıw dárejesin hám mektepte oqıtıw dárejesinde baqlap júrgen [9:42]. Bul jazba derekler arqalı Ayyemgi Rim eramızdıń dáslepki ásirlerinde tyutorlıq iskerligi bala tárbiyasında úlken roldı atqarıp ǵana qoymastan, Rim tálim sistemasiniń ajıralmas bólegi bolǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Eramızdıń III ásirine kelip Rim siyasiy tárepten hálsizlenip baslandı. Mámleket boylap Xristin dini en jayıp mámlekettiń bas dinine aylanadı hám tálim sistemasin áste-aqırınlıq penen shirkew óz qolına ala basladı. Buǵan shekem eramızdıń dáslepki 3 ásirinde tyutorlıq mámlekette gúllep jasnay, sol dáwirde belgili oyshıları ózleri ushın kerekli tabıslardı tyutorlıq arqalı tawǵan. Olar qalama qala júrip tyutorlıq islerin alıp barǵan. Biraq imperiyanıń jemiriliwi, shirkewdiń hákimyat basına kele baslawı iskerlikke óz zıyanın tiygizbesten qaladı.

Batıs Rim imperiyası qulawı sebepli keyingi júz jıllıq jazba dereklerde tyutorlıq iskerligi haqqında maǵlıwmatlar úzilis benen jetip kelgen. Orta ásirler dawamında tyutorlıq iskerliginde Rim modelin saqlap qalıw principı húkimranlıq qıldı.

Ádebiyatlar

1. Edward E.Gordon. Centuries of tutoring: a perspective on childhood education. 1988, 4-b.
2. Marrou H.I. “A History Of Education In Antiquity” 1956, 266-b.
3. Macmillan dictionary.
4. Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire 514-515b (1909).
5. Wilkins A.S. Roman Education 13-15-b. 1905.
6. Tsitseron “Orator” 154-b. 1942.
7. Donald R. Dudley, The Civilization of Rome 112-113-b. 1962.
8. Stanley. F Bonner, Education In Rome, 21-22-b. 1977.
9. George Kennedy, Quintilian 42-43-b. 1969.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada tyutorlik faoliyatining Qadimgi Rim imperiyasiga kirib kelishi va rivojlanishi tahlil qilingan. Tyutorlik faoliyatining Antik davrda rivojlanishi, Qadimgi Rim ta'lim tizimidagi roli va ahamiyati haqida keng tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется появление и развитие репетиторской деятельности в Древней Римской империи. Подробно проанализировано развитие репетиторской деятельности в период античности, её место и значение в системе древнеримского образования.

SUMMARY. This article analyzes the introduction and development of tutoring activity in the Ancient Roman Empire. The development of the tutoring activity in the Antiquity period, its place and importance in the Ancient Roman education system have been extensively analyzed.